

LEVEN, DOOD EN WERKEN VAN JOHANN JOACHIM WINCKELMANN (1717-1768)

De naam Winckelmann zal in de Lage landen slechts bij een kleine groep bekend zijn, terwijl zijn persoon bij onze oosterburen het aureool van een heilige heeft gekregen. Zijn geboortedag, 9 december, wordt op vele archeologische instituten in Duitsland en in vestigingen van het vermaarde Deutsches Archäologisches Institut te Berlijn, Rome en Athene gevierd. Er vinden *Winckelmannsfeier* plaats en er worden zogenaamde *Winckelmannsprogramme* uitgegeven, waarin onder meer voordrachten van archeologen die op die dag zijn gehouden, worden afgedrukt. Sinds 1940 bestaat er te Stendal, zijn geboorteplaats, de Winckelmann-Gesellschaft, die op geregelde tijden *Flügblätter* over de geleerde uitgeeft en op Winckelmanns verjaardag haar jaarvergadering heeft. In die stad bevindt zich ook het grote Winckelmann-museum. Jaarlijks vindt in Berlijn de strijd om de J.J. Winckelmann Cup plaats, waarin teams van archeologie-studenten tegen elkaar op het voetbalveld uitkomen. In elke stad en elk dorp van Duitsland is wel een straat of plein naar hem vernoemd en in sommige plaatsen draagt de onderafdeling van de algemene *Schwulenverein* zijn naam, op grond van de gelijkgeslachtelijke voorkeur van Winckelmann.

Belangrijker nog dan dit alles zijn de drie eretitels die hem ten deel zijn gevallen: vader van de archeologie, vader van de kunstgeschiedenis en grondlegger van de kunststroming die het neoclassicisme is gaan heten. Al snel na zijn dood werd zijn faam verbreid, onder anderen door Johann Wolfgang von Goethe, die in 1805 het goede voorbeeld heeft gegeven door een enthousiaste biografie aan hem te wijden waarin de bekende uitspraak staat dat men door het lezen van Winckelmanns werken niet iets leert, maar iets wordt. Dezelfde Goethe betitelde hem als *einen nachgeborenen Griechen* (een laat-geboren Griek), een goede omschrijving, want Winckelmann heeft zijn leven lang een afgodische bewondering voor de Griekse kunst en leefwijze gekoesterd en ondertekende zijn brieven bij tijd en wijle met de vergriekste naam *Goni-ander*, een letterlijke vertaling van Winckelmann.

Jeugd

Johann Joachim Winckelmann werd geboren op 9 december 1717 te Stendal, destijds een onbetekenende plaats, gelegen in de Mark Brandenburg, niet ver van Berlijn. Een kleine eeuw later zou de beroemde Franse romanschrijver en criticus Marie Henri Beyle uit bewondering voor Winckelmann aan dit stadje zijn pseudoniem ontnemen, zij het dat hij deze een "h" teveel heeft gegeven: Stendhal namelijk.

Johann Joachim was de enige zoon van schoenlapper Martin Winckelmann en de molenaarsdochter Anna Maria Meyer. Zijn vader verdiende met moeite de kost voor het kleine gezin, maar toch hechtten de beide ouders er veel waarde aan om hun zoon een schoolopleiding te laten volgen. Het geld voor de boeken verdiende de jonge Johann door als *Kurrende-Sanger* op de treden: hij bracht dan met leeftijdgenoten La-

tijnse liederen ten gehore bij bruiloften en begrafenissen. Na enige jaren bezocht hij de plaatselijke Latijnse school, waar hij de bejaarde en blinde rector als compensatie voor het schoolgeld in huis behulpzaam was en ten slotte bij hem ging inwonen. Bovendien verdiende hij iets bij door het geven van bijlessen. De helft van het inkomen droeg hij af aan zijn ouders die intussen in een armenhuis waren beland. Het aanleren van het Latijn op dergelijke scholen was er vooral op gericht om te schitteren met citaten van Latijnse schrijvers en om de taal te gebruiken tijdens de kanselredes, maar de lectuur van antieke auteurs hoorde er nauwelijks bij. Het Grieks in deze opleiding beperkte zich tot het lezen van het Nieuwe Testament. Deze taal kreeg Winckelmann pas goed onder de knie toen hij begin 1735 leerling was geworden van het ook thans nog bestaande Cöllnische Gymnasium te Berlijn. Twee jaar later deed hij daar eindexamen en kreeg op zijn diploma de aantekening *vir vagus et inconstans* (een onzeker en onstandvastig man) mee, een weinig vleierende, maar geen onjuiste typering.

Eerzuchtig als hij was, wilde Johann Joachim verder studeren, het liefst in de medicijnen. Maar in die tijd konden de zonen van armelui geen andere academische weg volgen dan de door Kerk en Staat gesubsidieerde theologiestudie en daarom volgde de jonge student in Halle de colleges godgeleerdheid. Omdat hij de studieboeken niet uit eigen middelen kon betalen, moest hij ze van anderen of op bibliotheken lenen en hij heeft zich de goede gewoonte eigen gemaakt om een uittreksel op te schrijven van ieder boek dat hij las. Bovendien sloot hij vriendschappen met medestudenten naar wie hij zijn leven lang brieven zou schrijven - voor ons de belangrijkste bron van informatie over zijn carrière en leven.

Na een korte loopbaan als huisleraar verbleef hij twee semesters aan de universiteit van Jena, waar hij op eigen kosten "mathematische medicijnen" (natuurwetenschappen) studeerde. Vanwege oorlogsomstandigheden moest hij deze studie voortijdig afbreken en zich opnieuw als huisleraar vestigen, ditmaal bij de familie Lamprecht in Hadmersleben waar hij de veertienjarige zoon onderrichtte. Op deze Lamprecht junior raakte hij zo gesteld dat hij hem anderhalf jaar later meenam naar Seehausen toen hij daar de functie van conrector ging vervullen. De vriendschap is jaren later pijnlijk afgelopen: de jongen verbrak de band, gaf zelfs geleend geld niet terug en stortte zijn leermeester in een diepe gevoelscrisis.

Eerste stappen in zijn loopbaan

In Seehausen begon de zesentwintigjarige Winckelmann met de beste voornemens aan zijn nieuwe onderwijsfunctie, ondanks de schamele verdiensten en de hoge eisen die aan hem werden gesteld. Zijn geestdrift bekoelde al snel, toen de boerenzonen die hij moest onderwijzen, in opstand tegen hem kwamen, omdat ze vonden dat hij teveel huiswerk opgaf. Bovendien kon Winckelmann het niet goed vinden met de schoolinspecteur die van hem eiste dat hij alleen in de lagere klassen zou lesgeven. Op den duur werd het leven daar een hel voor hem, terwijl de sollicitaties onveranderlijk op niets uitliepen. Bij toeval kreeg hij echter te horen dat rijksgraaf Heinrich von Büнау in het slot Nöthnitz bij Dresden een extra bibliothecaris nodig had. Winckelmann schreef onmiddellijk een brief aan deze edelman en werd prompt aangenomen. Van

zijn vader in Stendal - zijn moeder was een jaar tevoren overleden - nam hij afscheid zonder hem ooit terug te zien.

De graaf bezat een bibliotheek van 42.000 banden en hij had zich voorgenomen om een uitvoerige geschiedenis van het Duitse rijk te schrijven. Daarvoor had hij de hulp van drie assistenten nodig die de taak hadden overdag de bronnen na te gaan van de citaten, data en namen die de graaf in de vroege ochtend uit het hoofd had opgesomd. Het was een geestdodend en eindeloos werk en deze *Reichshistorie* is dan ook nooit afgekomen. Daarnaast was aan Johann Joachim opgedragen om de aanwezige boeken te catalogiseren op thema. Door dat werk heeft hij zijn kennis op alle mogelijke gebieden uitgebreid en de grondslag gelegd voor zijn duizelingwekkende belesenheid in de komende jaren.

Terwijl zijn leven ogenschijnlijk rustig verliep, speelde zich in zijn innerlijk een crisis af doordat hij besloten had zich tot het rooms-katholicisme te bekeren. De eigenlijke drijfveer was om ooit in Rome werkzaam te kunnen zijn en hij werd in dit streven gesteund door de pauselijke nuntius in Dresden, kardinaal Alberigo Archinto, die zijn voorspraak toezegde, wanneer Johann naar de post van bibliothecaris bij de Romeinse kardinaal Domenico Passionei zou solliciteren. Maar een verblijf en een baan in Rome zouden ondenkbaar zijn als er niet van geloof werd veranderd. Zes lange jaren heeft het geduurd, voordat Winckelmann de stap durfde te zetten. De reden van deze aarzeling was niet omdat hij zo aan de starre lutherse Kerk hechtte, want ondanks zijn theologiestudie is hij nooit een rechtgelovig protestant geweest. Hij vreesde voor zijn aanstelling bij graaf Bünau en voor de reactie van vrienden en familie die heel goed begrepen dat deze "bekering" een koehandel en geen kwestie van innerlijke overtuiging was. Pas na de dood van zijn vader in 1750 voelde hij zich minder bezwaard. Maar hij heeft zijn hele leven lang een schaamtegevoel aan deze geloofsoverstap overgehouden. De doop vond op 11 juni 1754 plaats en kort daarna schreef Winckelmann een brief aan zijn broodheer om zich te rechtvaardigen en tegelijk zijn ontslag in te dienen.

Tot zijn geluk had hij op voorspraak van zijn biechtvader en van de koninklijke lijfarts Bianconi de toezegging van een stipendium van 200 taler per jaar gekregen dat hem zou worden betaald uit de privé-geldkist van de keurvorst van Saksen. Deze buitenkans had hem in staat gesteld zich los te maken van zijn bibliotheekpost. Begin oktober 1754 vestigde hij zich te Dresden in het huis van de destijds bekende schilder Oeser, bij wie hij tekenlessen ging volgen. Vol overgave wierp hij zich op de studie van de kunst, zijn grote liefhebberij. Na enkele maanden heeft dit geresulteerd in zijn eerste boek, *Gedancken über die Nachahmung der Griechischen Wercke in der Malerey und Bildhauer-Kunst* (afb. 1). In de paragraaf die handelt over de werken van Winckelmann zal dit geschrift nader worden besproken. Omdat Winckelmann het boekje op eigen kosten moest laten uitgeven, was de omvang gering en de oplage beperkt: door het aantal van vijftig exemplaren kreeg het al gauw een zeldzaamheidswaarde. Een zeker reclame-instinct kan de schrijver niet ontzegd worden, want hij maakte zelf, weliswaar anoniem, een brochure tegen zijn eersteling, waarin hij het verwijt onder woorden bracht dat op onverantwoorde wijze verzuimd was de talrijke citaten met verwijfsplaatsen en voetnoten te staven. Hierdoor werd de nieuwgierigheid

van het publiek geprikkeld, en nog eens te meer, toen als reactie daarop weer een ander pamflet door Winckelmann werd geschreven. Het resultaat was dat deze *Gedanken* al vrij spoedig in het Frans en in het Italiaans werden vertaald.

Eindelijk op zijn bestemming

In 1755, als hij bijna 38 jaar oud is, vond de vurig gewenste reis naar Rome plaats. Winckelmann werd door het hof van Dresden hierheen gestuurd om zijn kunststudie af te ronden en het hof op de hoogte te houden van het archeologische nieuws, vooral met betrekking tot de opgravingen in Herculaneum. Hij kwam door de verhuizing naar Italië in de gelegenheid met eigen ogen de monumenten te zien die hij zo ijverig had bestudeerd. Later zou hij zeggen dat hij hetgeen hij in Rome zag, altijd al in zich had gedragen. Bij zijn entree in de Kerkelijke Staat werd zijn bagage door de douane onderzocht en zijn Voltaire-uitgave geconfisqueerd. Tot zijn opluchting kreeg hij die drie weken later weer terug.

Kardinaal Domenico Passionei, bij wie hij in dienst trad, droeg de bijnaam "bibliothecaris van Europa" en die eretitel dankte hij aan zijn bibliotheek van niet minder dan 300.000 boeken. Deze hoogwaardigheidsbekleder, tevens hoofd van de Vaticaanse bibliotheek, had een slechte naam in Rome vanwege zijn driftbuien, zijn voorkeur voor practical jokes en zijn onhebbelijke gewoonte om eenmaal geleende boeken niet terug te bezorgen. De eerste ontmoeting tussen de Duitser en de eigenaardige geestelijke schijnt evenwel plezierig te zijn verlopen en daarna was Winckelmann een graag geziene gast aan de tafel van de kardinaal en bij diens rijtoeren.

Het viel de nieuwkomer aanvankelijk niet mee om zich in Rome te handhaven, maar hij beschikte gelukkig over een groot aanpassingsvermogen en, na jaren van kwakkelen, over een goede gezondheid. Hij huurde kamers dichtbij de Spaanse Trappen, niet ver van de woning van Anton Raphaël Mengs, de beroemdste schilder van zijn tijd die net als Johann een late bekeerling was en met wie Winckelmann een hechte vriendschap heeft gesloten. Het bekende, door Mengs geschilderde portret (afb. 2) waarbij de geleerde trots de Ilias van Homerus in zijn rechterhand houdt, stamt uit deze jaren.

Winckelmann ontdekte dat niet alleen de reizigers, maar ook de inwoners van Rome amper iets wisten van de schatten die zich in de musea en de galleries van de stad bevonden. Hij vermoedde dat daar Griekse sculptuur van onschatbare waarde te vinden zou zijn. Daarom begon hij overal te inventariseren, en - anders dan zijn voorgangers - te interpreteren. Zijn opzet was om aan te geven in welke graad en om welke reden een Grieks beeld mooi was. De topwerken van de Griekse beeldhouwkunst deden volgens hem niet alleen aangenaam aan, maar hadden ook een pedagogische en ethische uitwerking: bij het zien ervan raakte de toeschouwer vanzelf op een hoger plan. Hij voelde zich als het ware geroepen om als een zendeling zijn vergaarde kennis onder de mensen te verspreiden. Daarvoor sjouwde hij dagelijks van de ene bibliotheek naar de andere, dook in graven op zoek naar inscripties, mat beelden op en droeg voortdurend een passer, schietlood en tekenblok bij zich. Bij deze inventarisatie van de kunstwerken in Rome en omgeving belandde hij ook in de Belvedere in het Vati-

caan, het door Bramante ontworpen achthoekige hof met een fontein. In de nissen daarvan bevonden zich antieke beelden en vier daarvan trokken met name de aandacht van Winckelmann: Apollo (afb. 3), Laocoön (afb. 9), Antinoüs en de Torso. Over alle vier heeft hij een essay geschreven en de neerslag daarvan is in zijn hoofdwerk, de *Geschichte der Kunst des Alterthums* terug te vinden.

Reizen in Italië

In februari 1758 ging Winckelmann voor de eerste keer naar Napels. Hij droeg een stapel aanbevelingsbrieven bij zich, maar ongelukkig genoeg werkte de hoeveelheid ervan in zijn nadeel: de Napolitaanse geleerden zagen in hem een gevaarlijke pottenkijker die kwam spioneren voor een groot aantal buitenlanders. Ze weigerden hem de toegang tot de musea en wanneer hij de opgravingen bezocht, mocht hij dit slechts doen in begeleiding van twee surveillantanten die er op toezagen dat hij onderweg geen aantekeningen of schetsen maakte. In feite is het hele bezoek een mislukking geworden. Zijn ergernis over de traagheid en nonchalance bij de opgravingen uitte hij later in twee brochures, die nog zullen worden besproken. Deze schotschriften werden door hem ver van het Napolitaanse hof gehouden, maar helaas raakte de Franse vertaling daar toch verzeild, met het gevolg dat hij uit het Koninkrijk der beide Siciliën, waarvan Napels de hoofdstad was, werd verbannen. Vanuit Napels heeft hij nog enkele tochten ondernomen, onder meer naar Paestum waar volgens hem de oudste Griekse tempels te vinden waren.

Al vóór de reis naar Napels had hij een vererend verzoek gekregen van de excentrieke baron Philipp von Stosch, die de bijnaam *il baronissimo* had. Deze Pruisische edelman had Winckelmann namelijk uitgenodigd naar zijn verblijfplaats Florence te komen om daar zijn vermaarde verzameling van 28.000 gemmen en cameeën te catalogiseren. Winckelmann heeft hem niet meer levend aangetroffen, want in november 1757 was de baron gestorven. Zijn neef en enig erfgenaam, Heinrich-Wilhelm Muzell-Stosch, had bij de aankomst van Winckelmann al een groot deel van de collectie van zijn oom verkocht, maar er waren nog bijna 3500 stenen over om te beschrijven. Deze taak nam Winckelmann op zich en in 1760 verscheen zijn *Description des pierres gravées du feu Baron de Stosch*. De zeer doorwrochte uitgave was in het Frans gesteld, omdat juist de Fransen zulke belangrijke verzamelaars van gemmen waren. Het woord *feu* werd niet overal begrepen, want de eerste vertaling in het Duits sprak over *gravierte Feuersteine*, hetgeen veel zegt over de kwaliteit van de rest van de weergave.

Terug in Rome

In Rome ging het hem minder voorspoedig: het stipendium, dat hem tot het jaar 1762 was toegezegd, bleef uit en het hof van Dresden dacht er zelfs over om hem te vervangen vanwege de moeilijkheden, die hij in Napels had veroorzaakt en ondervonden. Zijn beschermheer Archinto was gestorven, kardinaal Passionei was stokoud geworden en het culturele klimaat was er bepaald niet beter op geworden, toen paus Clemens

XIII tot bisschop van Rome was gekozen. Van hem is de verordening uitgegaan dat alle naakte beelden een stuk blik voor het geslachtsdeel gebonden moesten krijgen. Toen voor Johann Joachim de situatie uitzichtloos leek en de financiële ondergang nabij, kwam er redding opdagen in de persoon van de dan al bejaarde en bijna blinde kardinaal Alessandro Albani, die hem een onderkomen in het Palazzo Mattei alle Quattro Fontane op het Quirinaal en een maandelijks vergoeding aanbood. Winckelmann bleek wonderbaarlijk goed en betrouwelijk met deze 25 jaar oudere man te kunnen opschieten. Albani, die in 1761 Passionei als hoofd van de Vaticaanse bibliotheek was opgevolgd, nam hem onder zijn hoede en gaf hem een entree in de hogere Romeinse kringen. Daarnaast raadpleegde Albani de enthousiaste archeoloog bij het aankopen van beelden. In zijn nieuwgebouwde Villa Albani bij de Porta Salaria (afb. 4) had hij een grote collectie antieke sculptuur laten opstellen, naar onderwerp gerangschikt en met de bedoeling de functie van het vertrek te ondersteunen. De schilder Mengs had daar de plafondschildering in de Galleria Nobile vervaardigd, een opzienbarend werk omdat, in tegenstelling tot gebruikelijk, was gekozen voor een centraal perspectief, alsof de schildering op een verticaal vlak was aangebracht en niet op een plafond (afb. 5). Het thema, de Parnassus, behelsde de god Apollo te midden van de Muzen en de god had zeer duidelijk de trekken overgenomen van de door Winckelmann zo bewonderde Apollo van de Belvedere.

Mede dankzij zijn contacten met Albani kreeg Winckelmann enkele vooraanstaande posities aangeboden. Op 16 april 1763 werd hij per decreet benoemd tot *Prefetto dell' antichità di Roma* of *Antiquario della Camera Apostolica*, pauselijk antiquarius of President der Oudheden. Deze functie was vooral maatschappelijk van belang. Winckelmann moest zijn fiat geven als buitenlandse geleerden opgravingen wilden doen, en verder de ambtenaren controleren die pas ontdekte oudheden registreerden en de vrachtschepen op de Tiber doorzochten op smokkelwaar. Tevens had hij de opdracht voorname vreemdelingen in Rome en omstreken rond te leiden en hun een "antiek" afscheidscadeau te geven. Een behoorlijke kennis van zaken, talen en omgangsvormen was voor deze taak als *cicerone* natuurlijk vereist. Een maand later, mei 1763, kwam er een post bij: *Scriptor Linguae Teutonicae* of toezichthouder op de Duitstalige manuscripten in de Vaticaanse bibliotheek. Hiervoor moest hij alle ochtenden van de week, behalve donderdag en zondag, present zijn, terwijl hij ook nog eens twee uur per voet onderweg was. Op den duur werd het hem te zwaar en de paus heeft hem na twee jaar stilzwijgend van de plicht om in de bibliotheek te verschijnen ontslagen.

Winckelmann was inmiddels 45 jaar oud geworden en had de top bereikt. Zijn essays en boeken werden beduidend talrijker. Soms werd hij daarbij door pech achtervolgd. Zo had hij voor het schitterende platenboek *Monumenti antichi inediti, spiegati ed illustrati* de hulp, ook financieel, ingeroepen van Giacomo Casanova, de broer van de meer bekende avonturier Giovanni Jacopo en de beste tekenaar van Rome, die er echter plezier in scheidte zo nu en dan vervalsingen tussen te voegen. Winckelmann vatte dit als een persoonlijke belediging op. Tot overmaat van ramp verdween deze Casanova met de noorderzon en liet zijn compagnon alleen voor de kosten opdraaien. De oplage, die eerst 1000 exemplaren zou tellen, moest tot 600 worden teruggebracht.

Laatste jaren

Na zijn hoofdwerk *Geschichte der Kunst des Alterthums* uit 1764 (zie de bespreking verderop) leek Winckelmann op zijn lauweren te kunnen rusten. Hij is in alle opzichten een gevierd man, die de paus uit eigen werk voorlas en uitsluitend vorstelijke personen in de stad rondleidde. Er werden staatsieportretten van hem gemaakt, door Angelika Kauffmann en Anton von Maron (afb. 6), en er verscheen een biografie van hem, waarover hijzelf zeer ontevreden was, omdat zijn naam zonder "c" was gespeld. Dagelijks voerde hij een indrukwekkende correspondentie en er is nog even sprake van geweest dat hij bij de koning van Pruisen in dienst zou treden als directeur van het koninklijk kabinet van antiquiteiten en medailles te Berlijn, maar Winckelmann vroeg een te hoog honorarium en Frederik de Grote vond de helft meer dan *assez pour un Allemand*.

In het voorjaar van 1768 nam Winckelmann na dertien jaar in Rome te zijn geweest het besluit om terug te gaan naar Duitsland. Het motief is een onbegrijpelijk raadsel en enkele biografen beginnen op dit punt in Winckelmanns leven aan zijn geestelijke vermogens te twijfelen. Afgezien van deze speculatie, is het waar dat er geen aannemelijke drijfveer om te gaan reizen valt te bedenken. Familieleden had hij niet meer, zijn vaak geuite wens om vrienden in Zwitserland te bezoeken kwam niet in aanmerking, want noch op de heen-, noch op de terugreis ging hij via Zwitserland en ook de suggestie dat hij zo graag in zijn vaderland wilde pronken met zijn verworvenheden ging niet op, omdat hij al bij Regensburg rechtsomkeert wilde maken en Berlijn of Dresden nooit heeft bereikt. Ontspanning kan ook geen reden geweest zijn, aangezien het in die tijd zeker geen sinecure was de Alpen over te trekken.

Hij was in gezelschap van de jonge Romeinse beeldhouwer Bartolomeo Cavaceppi, die van de reis een dagboek heeft bijgehouden. Al in Tirol werd Winckelmann geplaagd door aanvallen van zwartgalligheid en begon hij te klagen over de hoge bergen en de in zijn ogen foeilelijke huizen met spitse daken. In München, waar hij door het stadsbestuur eervol werd ontvangen en een prachtige, oude gem cadeau kreeg, antwoordde hij op iedere vraag en op ieder voorstel: "Laten we naar Rome teruggaan." In Regensburg schreef Winckelmann een brief naar Rome met de inhoud dat ze hem gauw konden terugverwachten en zijn kamers alvast in orde moesten maken. Slechts met de grootste moeite liet hij zich overreden naar Wenen te gaan om daar de brieven die kardinaal Albani hem had toevertrouwd, aan keizerin Maria Theresia en haar staatkanselier Wenzel Anton Reichsfürst von Kaunitz-Rietberg te overhandigen. Vanuit Wenen reisde Cavaceppi alleen verder naar Berlijn en liet hij zijn reisgenoot, zoals hij in zijn dagboek van eind mei schreef, "lijkbleek, met een doodse blik in de ogen, sidderend, zwijgend en verward" achter in het plaatselijke *Allgemeines Krankenhaus*.

Dood

Enkele dagen later, op 1 juni 1768, stapte Winckelmann als enige reiziger om 11.45 uur uit de postkoets op het stadsplein van Triëst, dat in die tijd bij het Habsburgse

Rijk, waarvan Wenen de hoofdstad was, hoorde. Hij liet zich anoniem als Signor Giovanni inschrijven in Locanda Grande, het grootste hotel van de stad, en zei dat hij een of twee dagen later per schip verder wilde reizen. Bij het middageten ontmoette hij een dikkige man van circa 38 jaar oud, pokdalig en met zwart haar dat van achteren in een vlecht was samengebonden. Deze figuur, een voormalige Italiaanse kok, die, zoals later bleek, in Wenen wegens diefstal had vastgezeten, bood aan om Winckelmann de weg naar de haven te wijzen en zich te vergewissen over de mogelijke vaarten. Daar aangekomen kregen ze te horen dat het zeker nog wel even zou duren voordat het volgende schip naar Venetië of Ancona zou vertrekken. De begeleider, die zich Francesco Angelis noemde, logeerde toevallig op de kamer naast Winckelmann en beide mannen leken het goed met elkaar te kunnen vinden, want ze werden voortdurend in elkaars gezelschap gezien tijdens wandelingen, diners en in het koffiehuis, café Griotti.

Aan de eigenaar van het hotel die nieuwsgierig was geworden naar de identiteit van Signor Giovanni, vertelde Angelis dat hij van de geheimzinnige vreemdeling alleen te horen had gekregen dat hij een belangrijk man was die van niemand minder dan keizerin Maria Theresia zelf erepenningen cadeau had gekregen. Bij een andere gelegenheid had Winckelmann hem enkele aanbevelingsbrieven voor banken in Gorizia en Venetië laten zien.

Na een week was het vertrek op handen. Winckelmann gebruikte samen met zijn buurman op zijn kamer een laatste kop chocola en de stemming leek goed te zijn, totdat Angelis even wegging en met een mes en een touw terugkwam. Daarna vond, volkomen onverwacht, de moordpartij plaats. De worsteling was verschrikkelijk, want Winckelmann verzette zich hevig, maar Angelis kon tijdens het gevecht toch zeven steken toebrengen, waarvan er vier dodelijk waren. Toen de kelner op het lawaai afkwam, sloeg Angelis op de vlucht en wist ondanks zijn bebloede hemdsmouwen ongehinderd uit de stad te ontsnappen. De doodsstrijd van Winckelmann heeft zes uur geduurd, hij weigerde zijn naam en die van zijn moordenaar te onthullen, maar kon nog wel zijn biecht uitspreken en zijn testament dicteren. Zijn paspoort met de aantekening *Joanni Winckelmanno Praefecto Antiquitatum Romae, in aliam urbem redit* (Voor Johann Winckelmann, President der oudheden te Rome, op de terugweg naar de heilige stad) lag open en bloot op zijn koffer.

Na het bekend worden van zijn ware naam schakelde de regering van Wenen de magistraten van Triëst in en droeg ze op zo spoedig mogelijk de dader te arresteren. Dit is al vrij snel gebeurd. Angelis, die opeens Arcangeli bleek te heten, legde na veel omhaal en een reeks van uitvluchten een volledige bekentenis af en gaf als reden voor de moord, die hij naar eigen zeggen zorgvuldig had voorbereid, op dat hij zich de erepenningen had willen toe-eigenen. De rechtszaak duurde een maand en na afloop daarvan werd hij ter dood veroordeeld. Op 20 juli werd hij geradbraakt en aan de galg op het veld buiten de stadsmuur opgehangen.

De details van dit gruwelijke verhaal zijn grotendeels ontleend aan het handgeschreven, originele verslag van het proces dat door een gelukkig toeval bewaard is gebleven. Onder de titel *Gli atti originali del processo per l'uccisione di Giovanni Winckelmann* (afb. 7) is het in 1964 uitgegeven door de rechtsgeleerde Cesare Pagnini. Daardoor komen we te weten dat de moordenaar Winckelmann ervan verdacht een

jood of lutheraan te zijn die boeken met vreemde letters las (achteraf bleek dit een uitgave van Homerus in het Oudgrieks te zijn). Ook was het hem opgevallen dat Winckelmann nooit zijn hoofd ontblootte wanneer hij een kerk passeerde waar de geconsecreerde hostie was uitgesteld. Bovendien had Winckelmann hem toevertrouwd geheime, nuttige informatie aan de keizerin te hebben doorverteld. Hij zou haar zelfs hebben gewaarschuwd voor een samenzwering tegen haar leven. Ten slotte had de verdachte eenmaal de eremedailles mogen zien en nadat hij was gearresteerd gaf hij, zoals gezegd, als motief voor zijn daad op dat hij die had willen stelen.

Ondanks de bekentenis zijn de vraagtekens bij deze moord nooit bevredigend opgelost. De grootste moeilijkheden komen voort uit het feit dat er een motief voor het misdrijf lijkt te ontbreken. Een religieuze moord, zoals in Duitsland is geopperd op grond van de scheldwoorden jood en lutheraan, ligt niet voor de hand: Winckelmann had geen vijanden onder de roomse geestelijken, net zomin als zijn beschermer Albani. Afgezien daarvan heeft de geplande roof van de erepenningen niets te maken met godsdiensthata. Een seksmoord is ook vaak verondersteld: Arcangeli zou zich heftig en gewelddadig tegen een toenaderingspoging van de (homoseksuele) Winckelmann hebben verzet. Nu blijkt uit de moordakten dat de voormalige kok een gewiekste leugenaar is geweest die onvermoeibaar naar mogelijkheden zocht om onder zijn schuld uit te komen. Wanneer hij ongewenste intimiteiten van de kant van Winckelmann te berde had gebracht, zou hij een kans op vrijspraak hebben gemaakt, maar van deze voor de hand liggende aanleiding heeft hij niet geprofiteerd. Dan blijft roofmoord over, maar ook aan die suggestie kleven bezwaren. De erepenningen komen niet in aanmerking, want die heeft Arcangeli na de moord niet meegenomen en bovendien zou hij ze niet gemakkelijk van de hand hebben kunnen doen. Verder heeft hij kostbare zaken en vooral los geld van Winckelmann niet meegenomen, en ook niet eerder ontvreemd, terwijl hij een week lang vrije toegang tot diens kamer had. En van voorbedachten rade is al helemaal geen sprake, want de moord werd op klaarlichte dag gepleegd, terwijl de gelagkamer vol met mensen zat.

Er zijn trouwens nog veel meer raadsels in deze zaak die onverklaarbaar zijn: hoe kon zo'n straatarme, ex-crimineel zich permitteren om in het duurste hotel van de stad te verblijven? Waarom heeft Winckelmann zich incognito ingeschreven? Waarom heeft hij geen namen genoemd toen hij op sterven lag? Hoe is het mogelijk dat hij eind mei doodziek door zijn vriend Cavaceppi in Wenen was achtergelaten en een paar dagen later gezond en wel in Triëst is beland? In de processtukken wordt met geen woord over zijn slechte conditie gesproken. Wat hield de geheime informatie aan Maria Theresia in? Waarom is er niemand door de regering van Wenen naar Triëst gestuurd om de dode te identificeren? Op grond waarvan moest er zoveel spoed achter de berechting gezet worden? Waarom staat er een naam in het testament vermeld die we niet in de zeer omvangrijke correspondentie van Winckelmann terugvinden en waarom zijn de goede vrienden overgeslagen?

Er is reden te over om eraan te twijfelen of het wel Winckelmann zelf is geweest die in Triëst is vermoord. Het is niet uit te sluiten dat hij te Wenen in het ziekenhuis is overleden en dat een ander met zijn bagage en paspoort onder zijn naam is doorgereisd. In Triëst zou deze pseudo-Winckelmann dan zijn vroegere kompaan Ar-

cangeli hebben ontmoet. Dit verklaart een aantal zaken, zoals de plotselinge gezondheid, de opvallende vertrouwdheid tussen de twee mannen en de impulsieve doodslag, die eerder het gevolg van een uit de hand gelopen ruzie lijkt te zijn geweest dan van een weloverwogen plan. Mogelijk was de verwisseling in Wenen ontdekt en kan dit de oorzaak zijn dat er geen nader onderzoek van regeringswege is ingesteld. Het lijk van Winckelmann is in ieder geval spoorloos verdwenen, in Triëst kan men alleen de imposante cenotaaf bezoeken (afb. 8).

Overzicht van Winckelmanns belangrijkste werken

Gedancken über die Nachahmung der Griechischen Wercke in der Mahlerey und Bildhauer-kunst is de eerste publicatie waarin Winckelmann zijn ideeën voor een groot publiek heeft ontvouwd. Het in 1755 uitgegeven essay telt 50 pagina's en bevat niet minder dan 178 paragrafen die in lengte variëren van één zin tot een halve bladzijde. Het boek wordt beschouwd als het begin van de kunstgeschiedenis en draagt een beroemd geworden motto: "De enige manier om groot, ja zo mogelijk onnavolgbaar, te worden bestaat in de navolging van de antieken." Een slaafse navolging is niet voldoende. Weliswaar leert men daardoor hoe in de oudheid een kunstwerk tot stand kwam, maar pas door zelf verder te gaan in de richting die de antieken hebben aangegeven, kan men creatief worden.

In feite ging Winckelmann van één kunstwerk uit, de Laocoön (afb. 9), die hij slechts van afbeeldingen kende. Aan de hand van deze ene beeldengroep stelde hij zijn theorieën op. Griekenland was in zijn ogen de bakermat van de kunst op grond van zijn gematigde klimaat, de politieke vrijheid daar en enkele zeden en gebruiken die gezondheid, dapperheid, maar ook gevoel voor schoonheid aankweekten, waarbij vooral lichaamscultuur een zeer belangrijke plaats innam. Schoonheid is geen nabootsing van de natuur, geen combinatie van schone onderdelen, maar een idee dat in het hoofd van de kunstenaar is ontstaan. Schoonheid is niet alleen mooi om te bekijken, maar loutert ook de geest en de ziel. De ideale omstandigheden die in het oude Griekenland de perfecte kunst mogelijk maakten, kunnen de moderne kunstenaars alleen maar bereiken door de Griekse kunstenaars tot hun voorbeeld te maken. Uit deze *Gedancken* stammen ook de vaak aangehaalde, maar even vaak verkeerd geïnterpreteerde termen *edle Einfalt und stille Grösse* (edele eenvoud en stille grootsheid). Deze begrippen hanteerde Winckelmann bij het spreken over draperie en contour: de naakte figuur heeft uiteraard andere contouren dan de geklede, maar vormt daarvan wel de grondslag. Het volledige citaat luidt: "Het universele, voortreffelijke kenmerk van de Griekse meesterwerken is tenslotte een edele eenvoud en stille grootsheid, zowel in de houding als in de uitdrukking". De misvatting van Winckelmann als zouden de beelden in de oudheid uitsluitend van wit marmer, dat koelte en strengheid suggereert, zijn vervaardigd, hangt hiermee nauw samen. Blijkbaar wist hij niet dat die beelden oorspronkelijk fel beschilderd waren en dat bronzen door vergulding of gebruik van andere metalen bont gekleurd waren. Naar zijn opvatting kwamen de contouren door de witheid beter tot hun recht.

In 1762 verscheen *Sendschreiben von den Herculanischen Entdeckungen* en twee jaar later *Nachrichten von den neuesten Herculanischen Entdeckungen*. Hierin bewees de auteur hoe systematisch hij te werk ging en hoever hij afstond van de *antiquarii* (oudheidkundigen) in Napels.

In deze werken kan men vier hoofdonderwerpen onderscheiden. In het eerste stelde hij de geografie en de antieke bronnen aan de orde. Nog voordat het onomstotelijke bewijs in de vorm van een inscriptie met naam was geleverd, wist hij uit de beschikbare gegevens af te leiden dat het antieke Pompeii in Civit  gelokaliseerd moest worden (tot dan toe dacht men dat het in Resina moest zijn geweest). Vervolgens sprak hij over de uitbarstingen van de Vesuvius en andere natuurrampen, waarbij hij tot de verrassende conclusie kwam dat er v or het jaar 79 andere omvangrijke verwoestingen in dit gebied waren aangericht. Hij schatte dat deze in het jaar 63 zouden hebben plaatsgevonden; thans weten we dat de aardbeving op 5 februari 62 moet worden gedateerd. In het derde hoofdstuk worden de belangrijke vondsten besproken. Over de wandschilderingen had Winckelmann een negatief oordeel. Hij meende dat deze uit de tijd van keizer Nero (regeerde van 54 tot 68) moesten stammen, want de Latijnse schrijver Plinius de Oudere (23-79) had beweerd dat in die periode geen hoge schilderkunst meer werd vervaardigd. Volgens Winckelmann kunnen deze "tweederangse" graf- en wandschilderingen alleen van de hand van slaven en vrijgelatenen afkomstig zijn geweest. In het laatste deel komen andere voorwerpen ter sprake, zoals huisraad, bronzen beeldjes en architectonische details.

De stijl is zakelijk, de opbouw helder en de redeneertrant is wars van loze geleerdheid. Mede daardoor zijn de traktaten nog altijd goed leesbaar. Van belang is bovendien dat in deze geschriften de eisen worden verwoord die aan de archeoloog kunnen worden gesteld: hij moet inductief  n deductief kunnen denken, dat wil zeggen: een object niet alleen vanuit zichzelf verklaren (=inductief), maar ook een plaats geven in de politiek, religie, maatschappij en economie van de betreffende periode (=deductief). Behalve opgraven en bewaren moet de archeoloog beschrijven en zijn beweringen staven met literair, kunsthistorisch, natuurwetenschappelijk en technisch bewijsmateriaal.

Meer curieus dan wetenschappelijk is *Abhandlung von der Fähigkeit der Empfindung des Sch nen in der Kunst, und dem Unterrichte in derselben* uit 1763, waarin de ideale kunstkenner wordt geschetst. Wil deze zich van de middelmaat wil onderscheiden, dan moet hij een jongeman zijn, maar dan wel zo oud dat hij zijn zinnen niet (meer?) op de vrouwelijke, uiterlijke schoonheid zet, maar op de mannelijke en hogere schoonheid. Voorts wordt van hem verwacht dat hij intelligent, belesen en sociaal vaardig is, maar ook dat hij vermogend is, in Rome woonachtig en daar is rondgeleid door een kenner. Wie de laatste persoon is, kan men zonder moeite raden. Kunst is volgens Winckelmann dus een zaak voor de elite, een aristocratische aangelegenheid, niet in de eerste plaats op grond van afkomst en stand, maar vanwege de geestelijke kwaliteiten.

Het hoofdwerk van Winckelmann is *Geschichte der Kunst des Alterthums*, (afb. 10) in 1764 gepubliceerd te Dresden en al spoedig in andere talen bij het geïnteresseerde pu-

blik bekend geworden. Vele uitgangspunten van zijn eerste boek, *Gedancken*, zijn hierin terug te vinden, maar de in het eerste geschrift zo belangrijke esthetica is op de achtergrond gedrongen, omdat het nu in eerste instantie om de kunstgeschiedenis als systeem ging.

Het boek bestaat uit twee delen: I. onderzoek naar het wezen van de kunst; IIa. kunst van de oudheid, bekeken naar de uiterlijke omstandigheden bij de Grieken, en IIb. Griekse kunst ten tijde van de Romeinen. Oorspronkelijk was kunst, aldus Winckelmann, een noodzaak voor communicatie. Later werd veeleer schoonheid gezocht, totdat die de "zuiverheid" verloor en besmet raakte met overvloedige elementen. Toegepast op de ontwikkeling van de Griekse kunst kan men volgens Winckelmann daarin drie fasen onderscheiden: de archaische periode (de benaming is van hem afkomstig), de klassieke, en ten slotte het tijdperk van verval. Het hoogtepunt van de Griekse cultuur valt in de klassieke periode, de vijfde en vierde eeuw voor Christus, waarin het menselijk kunnen een nooit meer geëvenaarde volmaaktheid heeft bereikt. Het materiaal bepaalt in zeker opzicht bij schilder- en beeldhouwkunst de mogelijkheden van de stijl.

Achtereenvolgens worden de Egyptenaren, Feniciërs, Perzen en Etrusken als oude volken besproken. Bij hen werd een aanzet gegeven, maar door de omstandigheden werd de ontwikkeling geremd zodat er geen wasdom kon komen. De Grieken echter bezaten alle vereiste kwaliteiten. Zij konden hun kunst, die aanvankelijk even primitief was als die van de zojuist genoemde volkeren, wel ten volle ontwikkelen en perfectioneren. Hun beschaving rustte op drie pijlers: kwaliteit, kwantiteit en een speciale geaardheid (*Beschaffenheit*). Het klimaat, de gewoonte om naakt sport te bedrijven, waardoor de kunstenaars de mens (=man) op zijn mooist konden uitbeelden, en de democratie maakten de omstandigheden in Griekenland ideaal. De achting die de Grieken hadden voor de kunst en de kunstenaars, én de kunst als middel om atleten en verdienstelijke burgers te belonen en de goden te vereren zijn volgens Winckelmann de factoren geweest voor de superioriteit van de Griekse kunst die zo ver verheven was boven de moderne (dat wil zeggen: de achttiende eeuwse) kunst. Zijn opmerkingen over het klimaat sloten aan bij de heersende, vooral Franse, theorieën waarin gesteld werd dat de weersomstandigheden een gunstige invloed uitoefenden op de ontwikkeling van de mens. Winckelmann, die overigens nooit zelf in Griekenland was geweest, nam aan dat de temperaturen daar in de oudheid gematigd waren: de zomerhitte werd getemperd door de aanwezigheid van moerassen en door de zee, en had nooit een verlamme uitwerking gehad. Warmte droeg volgens hem bij tot een grotere bewegingsvrijheid en bezorgde de mens minder last dan koude en regen. De geest hoefde zich niet door de zorg om te overleven te laten afleiden van het eigenlijke denkwerk.

De Griekse kunstenaars kozen bij hun verschillende modellen een specifieke trek uit om zo tot een samenstel of *compositum* te komen dat niets individueels meer had, maar een ideale schoonheid heeft bereikt. Vooral de hermafrodieten en castraten zijn in Winckelmanns ogen perfecte schoonheden: hun ronde heupen en gladde rugpartijen zijn mooier dan de mannelijke of vrouwelijke variant en laten de zozeer begeerde *Schönheitslinie* zien.

Een volmaakt kunstwerk is in feite abstract, niet portretachtig en niet aan een bepaalde persoon gebonden. De combinatie van twee schijnbare tegenpolen als algemeenheid en expressie zorgt voor een optimaal resultaat. Winckelmann gaf geen definitie van schoonheid, maar beschreef wel uitvoerig de menselijke schoonheidskenmerken en gaat in op de vorm van ogen, voorhoofd, oren, voeten, navel, tepels. Zelfs de schaamdelen komen aan bod: de linkertestikel moet volgens hem groter zijn dan de rechter, zoals ook het linker oog scherper ziet dan het rechter.

Winckelmann hamerde op herhaalde studie van hetzelfde object: hoe vaker je een beeld ziet, des te meer leer je ervan. Oppervlakkige beschouwing leidt al te gemakkelijk tot kritiek. Hij gebruikte een fraaie formule om te laten lezen dat zelf leren moeilijker is dan anderen bekritisieren: *Ein verneinender Satz wird eher als ein bejahender gefunden* (een negatieve zin vind je gemakkelijker dan een bevestigende).

Met grote kennis van zaken beschreef Winckelmann, die zeker geen kamergeleerde is geweest, de materialen en de technieken. Hij is erin geslaagd om een geheel te vormen van religieuze ritën, politieke gebeurtenissen, technische uitvindingen, economische processen en maatschappelijke gebruiken. En dat geheel werd benut voor zijn analyse van kunstwerken, hun oorsprong, de geschiedenis van hun ontstaan en het effect ervan. Hij verwoordde dat in een Duits dat nog altijd een overweldigende indruk maakt: het is episch vloeiend en dramatisch aanzwellend, zoals zijn biograaf Leppmann zegt. Hij is de eerste Duitser die in een "hoge" of verheven stijl over kunst heeft geschreven. Op een voorganger kon hij zich niet beroepen, de vaktermen moesten door hem worden bedacht op een moment dat het wetenschappelijke taalgebruik in Duitsland nagenoeg primitief was. Voor de Duitse wetenschapsbeoefening staat Winckelmann dan ook in de eerste plaats bekend als een pionier op het gebied van de terminologie. Hij zocht naar een formulering van wetenschappelijke ideeën in zijn moedertaal en gebruikte maar zelden het Latijn, tot dan toe en nog lang daarna de wetenschappelijke taal bij uitstek. Winckelmann schiep aldus een nieuw jargon met eigen begrippen, dat mede op grond van de gunstige ontvangst door tijdgenoten en vooral door de lovende analyses van Goethe tot ver in de twintigste eeuw dienst zou doen.

Monumenti antichi inediti, spiegati ed illustrati (Oude, onuitgegeven monumenten, verklaard en verlicht) vormt het laatste grote werk van Winckelmann, dat aanvankelijk gepland was in verscheidene delen te worden gepubliceerd, maar waarvan hij alleen het eerste deel heeft zien verschijnen, en wel in het jaar 1767. Latere banden zijn na zijn dood uit de nalatenschap samengesteld. In het eerste deel wordt aangegeven dat het doel van dit seriewerk de publicatie van onbekend archeologisch materiaal is geweest: er bleven volgens Winckelmann te veel vondsten onbekend. Het zeer uitvoerige, inleidende essay wordt als een aanvulling op en soms verbetering van de *Geschichte der Kunst* gepresenteerd en bevat in grote lijnen de kunstgeschiedenis van de oudheid. Deze inleiding wordt gevolgd door een losse reeks korte artikelen over monumenten, die steeds met gravures zijn gedocumenteerd. Zoals de archeologen dat nog steeds doen, hechtte Winckelmann veel waarde aan een goede grafische documentatie. En die is voor zijn tijd exemplarisch: in plaats van de vaak volgens de mode van de tijd opgesierde platen koos hij voor zo nauwkeurig mogelijke objectieve afbeeldingen.

Ten slotte moeten zijn talloze *Brieven* worden genoemd. Deze werden door de ontvangers meestal zorgvuldig bewaard, omdat Winckelmann al tijdens zijn leven een beroemdheid was. Sommige brieven werden buiten zijn medeweten gepubliceerd in tijdschriften, en andere met zijn toestemming. De eerste grote verzameling dateert al uit 1777, en wel in gekuiste vorm, zoals dat ook met bijna alle volgende edities is gebeurd. Vele zakelijke brieven zijn verloren gegaan, evenals het grootste deel van zijn correspondentie met de jonge, zo wanhopig beminde Lamprecht (zie hoger, onder 'Jeugd'). Wel zijn hiervan enkele probeersels in het Latijn, Frans en Duits bewaard gebleven die door hun gekunsteldheid doen vermoeden dat ze bedoeld waren om indruk te maken op zijn jonge leerling. Naast zeer persoonlijke ontboezemingen zijn er zogeheten geleerdenbrieven die aan geadresseerden buiten de enge vriendenkring zijn gericht. Het aantal verloren gegane brieven wordt op 170 geschat.

Hein L. VAN DOLEN

Geraadpleegde literatuur

- van Dolen H. L., *Moord in Triëst. Een nieuwe kijk op de dood van Johann Joachim Winckelmann (1717-1768)*, 1996, Baarn
- Eiselein J., *Johann Joachim Winckelmann. Sämtliche Werke*, herausgegeben von J. Eiselein, 1825, Donaueschingen
- Farina F., *Trieste, l'ultimo porto. Passione e morte di Johann Joachim Winckelmann. Drama teatrale in dodici sequenze*, 1984, Milaan
- Fernandez F., *Signor Giovanni*, 1979, Parijs
- Gaethgens Th. W. (ed.), *Johann Joachim Winckelmann 1717-1768*, 1986, Hamburg (= Studien zum Achtzehnten Jahrhundert, 7)
- Justi C., *Winckelmann und seine Zeitgenossen*, 1956, Leipzig, vijfde druk (eerste druk 1868-1872)
- Leppmann W., *Winckelmann: ein Leben für Apoll*, 1982, Bern/ München
- Miehe O., "Der Mord an Winckelmann", *Nachrichten der Akademie der Wissenschaften in Göttingen, I, Phil.-Hist. Klasse*, 1968, nr. 8
- Pagnini C., *Gli atti originali del processo criminale per l'uccisione di Giovanni Winckelmann*, 1964, Triëst. In het Duits vertaald en van commentaar voorzien door H.A. Stoll, *Mordakte Winckelmann*, 1965, Berlijn
- Rehm W., *Johann Joachim Winckelmann. Briefe*. In Verbindung mit Hans Diepolder herausgegeben von Walther Rehm, 1952-1957, Berlijn
- Johann Joachim Winckelmann. Een portret in brieven*. Geselecteerd, ingeleid en van aantekeningen voorzien door Hein. L. van Dolen en Eric M. Moormann, 1993, Baarn

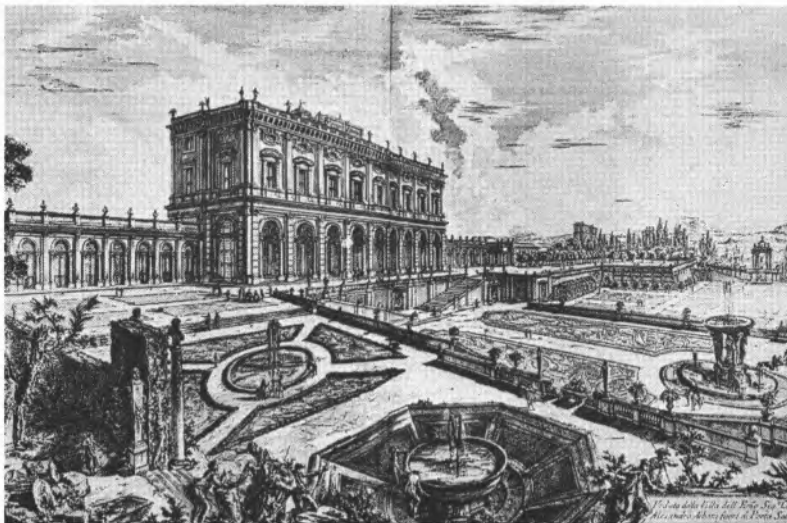
Afb. 1. Frontispice van Winckelmanns eerste boek
Gedancken über die Nachahmung der Griechischen Wercke in der Malerey und Bildhauer-Kunst (1755)

Afb. 2. Portret van Winckelmann door Anton Raphaël Mengs (foto Metropolitan Museum, New York)

Afb. 3. Apollo van de Belvedere. Romeinse kopie naar een Grieks origineel van de beeldhouwer Leochares.

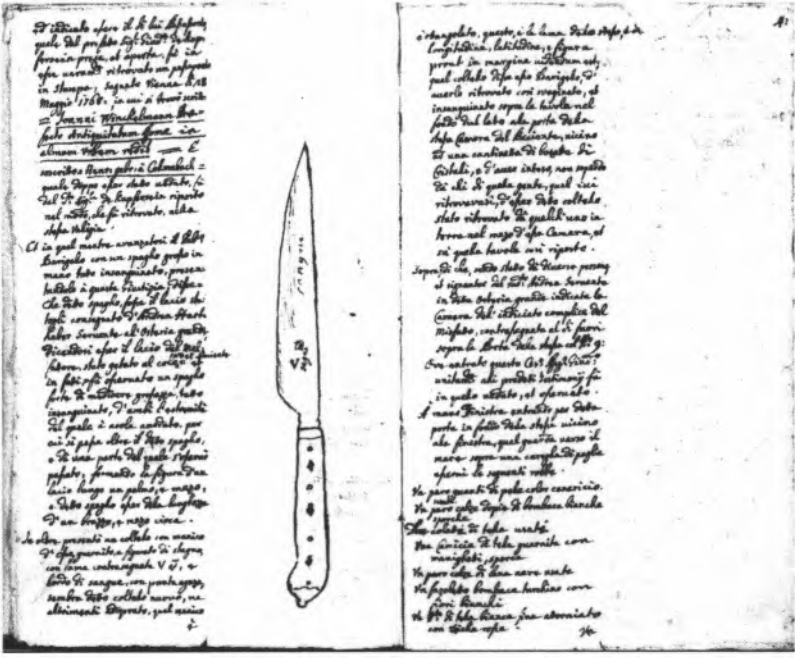
Afb. 4. Gezicht op Villa Albani, ets door G.B. Piranesi

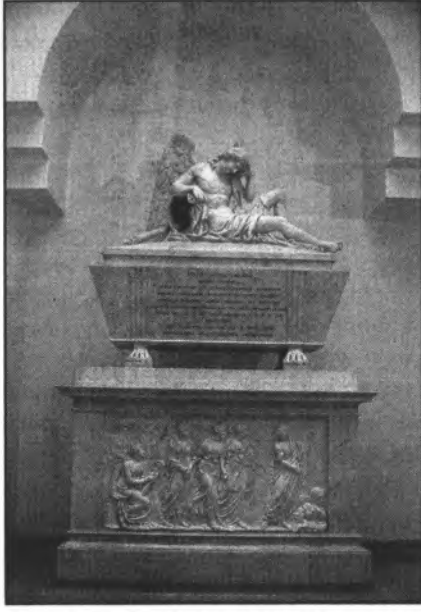
Afb. 5. De "parmassus" in de Villa Albani door Anton Raphaël Mengs uit 1760-1761

Afb. 6. Zwartekunstprent naar portret Winckelmann door Anton von Maron uit 1767

Afb. 7. Blad 3 en 4 van de moordakten (Gli atti originali del processo criminale per l'uccisione di Giovanni Winckelmann), met de tekening van het mes (foto archief Triëst)

Afb. 8. Het grafmonument (cenotaf) van Winckelmann te Triëst, naar een ontwerp van Antonio Bosa, opgericht in 1827 (foto E.M. Moormann)

Afb. 9. Laocoön, beeld van Polydoros, Hagesandros en Athanadoros uit Rhodos, in 1506 gevonden op de Esquilijn te Rome en thans in de Belvedere van het Vaticaan

Afb. 10. Frontispice van Winckelmanns hoofdwerk Geschichte der Kunst des Alterthums (1764)